

Tilburg University

De verankering van Rerum Novarum in Nederland

Jacobs, J.Y.H.A.

Published in:
Informatiebulletin 121

Publication date:
1991

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Jacobs, J. Y. H. A. (1991). De verankering van Rerum Novarum in Nederland. *Informatiebulletin 121*, 19(8), 285-290.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De verankering van *Rerum novarum* in Nederland

Prof. dr J.Y.H.A. Jacobs
hoogleraar geschiedenis van kerk en theologie
aan de Theologische Faculteit Tilburg

Van Rome naar Nederland

Van de op 15 mei 1891 gedateerde encycliek *De Conditione opificum* (Over de toestand der arbeiders), die beter bekend is naar zijn beginwoorden *Rerum novarum*, zijn nog in datzelfde jaar tenminste twee verschillende Nederlandse vertalingen verschenen. De eerste kwam uit bij uitgeverij C.L. van Langenhuysen te Amsterdam, de tweede bij uitgeverij Th. Boonekamp te Beverwijk. De Amsterdamse uitgave werd al op 19 juni 1891 uiterst lovend in een periodiek besproken.¹ In wiens opdracht beide vertalingen zijn vervaardigd, is vooralsnog niet duidelijk. In geen der uitgaven wordt hiervan melding gemaakt.

Dat leden van het Nederlands episcopaat zich van meet af aan sterk hebben gemaakt voor een zo ruim mogelijke verbreiding van de sociale opvattingen van paus Leo XIII en dus verantwoordelijk waren voor deze vertalingen, ligt niet voor de hand, alhoewel de encycliek toch allereerst tot hen gericht was. Er zijn eerder aanwijzingen, dat de bisschoppen in de loop van de eerste maanden na de verschijning van de encycliek een afwachtende houding hebben aangenomen. Zo is van de Bossche bisschop Adrianus Godschalk bekend, dat hij de encycliek in de officiële uitgaven van het bisdom alleen in het Latijn liet afdrukken, voorzien van een eveneens in het Latijn gestelde aanbeveling aan zijn priesters om het pauselijk schrijven aandachtig te lezen en de gelovigen van de inhoud ervan op de hoogte te brengen.² Daartoe ontvingen de priesters na 10 november 1891 van hun bisschop een Latijnse synopsis van

de encycliek.³ Een integrale voorlezing van het document vanaf de preekstoel was in het Bossche niet voorzien en vond ook niet plaats. De Bredase bisschop Petrus Leyten, die zijn Vastenmandement van 1891 geheel wijdde aan de in 1890 verschenen encycliek *Sapientiae christianae* (Over de voornaamste plichten der christelijke burgers) en op twee achtereenvolgende zondagen in oktober van datzelfde jaar de toen juist verschenen encycliek *Octobri mense* (Over de heilige rozenkrans) integraal vanaf de preekstoel liet voorlezen⁴, was in verband met *Rerum novarum* in eerste instantie al even terughoudend. Pas in zijn Vastenmandement van 1892 schonk hij – en dan nog slechts in zeer algemene bewoordingen – aandacht aan één thema, ontleend aan *Rerum novarum*. Daarbij beperkte hij zich tot de vraag, "hoe de werkgevers of patroons en de werklieden, de Heeren en de dienstboden moeten medewerken om, tenminste voor hunne omgeving, voor hunne huisgezinnen, werkwinkels en fabrieken het Arbeiders-Vraagstuk op te lossen".⁵ Van een expliciete en concrete toepassing van de encycliek op de Nederlandse situatie is in het mandement van Leyten geen sprake.

Het initiatief tot de beide bovengenoemde vertalingen van *Rerum novarum* moet vermoedelijk eerder worden gezocht in kringen van de *Nederlandse Roomsche Katholieke Volksbond*. Tijdens een buitengewone vergadering van alle afdelingen van deze Bond, die op 15 juli 1891 te Amsterdam plaatsvond om hulde en dank aan de paus te brengen voor zijn steun aan de arbeiders

ders, werden exemplaren van eerstgenoemde vertaling aan alle aanwezige leden gratis ter beschikking gesteld. Ook bij andere gelegenheden lieten afdelingsbesturen van volksbonden en werkliedenverenigingen niet na de encycliek onder de aandacht van hun leden te brengen.

Minstens even belangrijk voor de bekendmaking – grondslag voor de doorwerking – van de encycliek *Rerum novarum* in Nederland was een tweetal verklarende commentaren ten dienste van de katholieke werklieden, die kort na de uitgave van de zo juist genoemde vertalingen begonnen te verschijnen. Het eerste commentaar was van de hand van de redemptorist Chr. Boomaars. Het verscheen vanaf juli 1891 onder de titel *Encycliek van Z.H. Leo XIII over het Arbeiders-vraagstuk (In Vragen en Antwoorden)* in een achtal afleveringen in het godsdienstig maandblad *De Volks-Missionaris*. Een nadien apart gebundelde uitgave van deze vragen en antwoorden moet – getuige de diverse herdrukken – in brede kring zijn aangeslagen.⁶

Datzelfde was het geval met de uitvoerigere bijdragen over de encycliek die de Amsterdamse kapelaan Gerardus van Noort tussen 23 oktober 1891 en 11 november 1892 publiceerde in *De Volksbanier*, het weekblad voor de leden van de zo juist genoemde *Roomsch Katholieke Volksbond*. De gebundelde uitgave van de in totaal 29 bijdragen verscheen in het voorjaar van 1893. Van Noort was toen al enkele maanden professor in de dogmatiek op het grootseminarie Warmond.⁷

Beide commentaren hebben door hun verbreiding op grote schaal in kringen van volksbonden, werkliedenverenigingen en vakbonden een belangrijke bijdrage geleverd aan de bewustwording van de katholieke arbeiders in Nederland in de geest van de encycliek. Verantwoordelijk voor die verbreiding waren vooral aalmoezeniers, sociaal bewogen parochiegeeste-

lijken en individuele bestuursleden van werkliedenverenigingen.

Van Noort en *Rerum novarum*

Bij de nu volgende bespreking van *Rerum novarum* wordt de toelichting van Van Noort tot uitgangspunt genomen. Zo wordt voorkomen, dat de encycliek bij voorbaat te uitsluitend vanuit een hedendaags perspectief wordt beoordeeld. Gebruikmaking van zijn commentaar is bovendien boeiend, omdat – zoals hij zelf al opmerkt – voor een juist en vollediger begrip van het behandelde onderwerp zaken moesten worden toegevoegd en gevolgtrekkingen en toepassingen gemaakt, waartoe het pauselijk woord zijns inziens aanleiding gaf. Deze toepassingen, toegesneden op de Nederlandse situatie – die bij Boomaars geheel ontbreken –, hebben onder meer betrekking op de eventuele invoering van “een maximalen-arbeidsdag”; de wenselijkheid ja dan nee van een minimumloon en de mogelijkheden die de burgerlijke overheid heeft om een te lage loonstandaard te verheffen; de samenstelling van de werkliedenorganisaties; en een eventuele pensionering van bejaarde werklieden door de staat. Bij zijn standpuntbepaling ten aanzien van deze onderwerpen hield Van Noort terdege rekening met de opvattingen in deze, zoals de priester-politicus dr Herman Schaepman die rond dat tijdstip bij diverse gelegenheden naar voren had gebracht. Dat zijn commentaar geen kritische beoordeling bevatte van hetgeen Leo XIII poneerde om het arbeidersvraagstuk op te lossen, is begrijpelijk indien men zich bewust is van de taak, die katholieke theologen in de tijd geacht werden te vervullen.

Bij zijn toelichting gaat Van Noort uit van de opzet en de indeling van de encycliek. In de *inleiding* wordt ingegaan op de “voornaamste oorzaken van den ongelukkigen toestand der werkende klasse”. *Het eerste deel* is gewijd aan de vraag “welken weg men *niet* moet in-

slaan tot verbetering van den toestand der werkende klasse". *Het tweede deel* tenslotte geeft aan "welken weg men *wel* moet inslaan tot verbetering van den ongelukkigen toestand der werkende klasse".

De inleiding van de encycliek zou – ook in de uitvoerige weergave door Van Noort – getypeerd kunnen worden als een poging tot een descriptieve analyse van de 'nieuwe omstandigheden/de nieuwe toestanden' (*Rerum novarum*) zoals die zich in de loop van de negentiende eeuw op sociaal-economisch gebied in steeds meer landen waren gaan voordoen. Tegelijkertijd is het ook – en misschien zelfs nog meer – een sterk negatief gekleurde evaluatie van die omstandigheden. Daarom wordt een spreken van de hoogste kerkleiding noodzakelijk geacht. Kortom: méér beschrijving dan analyse, méér evaluatie dan beschrijving, waarbij die evaluatie vooral gerelateerd wordt aan zaken die betrekking hebben op de individuele moraal: het morele gedrag van bepaalde groepen mensen in de samenleving. Het gaat om "woelzieke en arglistige personen" enerzijds en om "hebzuchtige speculanten" en "een zeer klein aantal machtige geldmagnaten" anderzijds. Het gedrag van deze twee laatste categoriën is er debet aan, dat "de onafzienbare menigte proletariërs" of bezitlozen gebukt gaat onder "een bijna slavenjuk".⁸

Afwijzing van het socialisme

De verdediging van het privé-eigendom die in het eerste deel van de encycliek centraal staat moet mijns inziens expliciet verbonden worden met de zo juist besproken inleiding. Deze verdediging betekent niet zonder meer een accepteren van de wijze, waarop dat bezit op dat moment is verdeeld. Het impliceert, dat ook de arbeiders moeten kunnen delen in het privé-eigendom, geconcretiseerd in "enig grondbezit". Het ondubbelzinnig pleidooi voor het recht op privé-bezit leidt tot een on-

voorwaardelijke afwijzing van het economisch systeem der socialisten. De bestrijding van dat socialisme is overigens vanaf het allereerste begin van zijn pontificaat een kernpunt van het beleid van Leo XIII. Zo poneert hij al in zijn encycliek *Quod apostolici muneris* (Over de voornaamste leringen en strevingen van het socialisme, communisme en nihilisme) van 28 december 1878, dat de socialisten niets ongeschonden laten van hetgeen door de goddelijke en menselijke wetten wijselijk werd geregeld om het leven te beschermen en eerlijk te maken: "Zij weigeren gehoorzaamheid aan de hogere machten, waaraan naar de vermaning van den Apostel, elke ziel onderwerping verschuldigd is, tot wien het recht om te bevelen van God neerdaalde; zij verkondigen dat allen volstrekt gelijke rechten en plichten hebben; zij bezodden de vereniging tussen man en vrouw, die heilig is tot bij de wilde volken; zij verzwakken de huwelijksband, de bijzonderste waarborg voor het gezinsleven, indien ze hem niet geheel en al aan de drift prijsgeven. Voortgedreven door het verlangen naar de tijdelijke goederen, bestrijden zij het eigendomsrecht, hetwelk door de natuurwet bevestigd wordt ..."⁹

In *Rerum novarum* wordt de afwijzing van het socialisme vooral toegespitst op de door dat stelsel beoogde afschaffing van het privé-bezit. De paus voert voor die afwijzing vier argumenten aan: Het systeem schaadt juist hen, die hulp nodig hebben; het is in strijd met de natuurlijke rechten der individuen; het miskent de taak van de staat; en het verstoort de rust in de maatschappij.

Van Noort probeert met een groot aantal, soms zeer concrete voorbeelden de aannemelijkheid van deze argumenten aan te tonen. Scherper dan de paus onderkent hij overigens de aantrekkingskracht van het socialisme: "Het socialisme zou zooveel invloed niet uitoefenen, indien het in zijn critiek niet

voor een groot deel gelijk had, indien het niet kon wijzen op misstanden en misbruiken, die ongetwijfeld verbetering eischen ...".¹⁰

In *Rerum novarum* gaat de bestrijding van het socialisme als sociaal-economisch systeem hand in hand met het streven de wereld van de arbeid ook in haar geïndustrialiseerde uitingsvormen christelijk te houden. De realiteit van de scheiding van de kerk en staat kon – ook naar de mening van Leo XIII – niet meer ongedaan worden gemaakt. Een verdergaande secularisering van de samenleving, met name ten aanzien van de sectoren van het sociaal-culturele en sociaal-economische leven moest echter met alle mogelijke middelen worden tegengegaan. Daarom begint het tweede deel van *Rerum novarum* met een uitvoerige paragraaf, waarin wordt beklemtoond dat de medewerking van de kerk bij de oplossing van het arbeidersvraagstuk onmisbaar is. "Zonder de leer des Christendoms worden de maatschappelijke verhoudingen liefdeloos en hard en zelfzuchtig", aldus een commentaar op de encycliek van de Engelse kardinaal Henry Manning uit juli 1891, dat gezien zijn ruime verspreiding ook aan Van Noort bekend moet zijn geweest.¹¹

Van Noort vat deze leer, toegepast op de verhoudingen tussen de verschillende standen – in de lijn van de encycliek – in drie punten samen: 1. Kapitaal en arbeid moeten tegenover elkaar streng rechtvaardig zijn; 2. Beide standen moeten elkaar welgezind en vriendelijk bejegenen en 3. Er moet broederlijke liefde heersen tussen de verschillende standen. Voor een realisatie van deze drie punten is vereist, dat de maatschappij terugkeert tot het christendom. Oplossing van de sociale kwestie was dus uiteindelijk een religieus-spirituele en morele zaak. De godsdienst was de basis, waarop alle streven naar maatschappelijke verbetering moest berusten. Tegen die achtergrond wordt ook begrijpelijk, waarom de Utrechtse

aartsbisschop Henricus van de Wetering in een circulaire uit november 1903, bestemd voor de geestelijke adviseurs van de R.K. Werkliedenverenigingen in zijn bisdom opmerkte, dat sociale cursussen alleen dan vrucht opleverden, wanneer "daarop steeds de eerste en voornaamste plaats wordt ingeruimd aan het godsdienstonderwijs".¹²

Harmonieuze samenleving

Door zijn principiële erkenning van staatsinterventie op sociaal-economisch terrein (paragraaf twee van het tweede deel) distantieerde *Rerum novarum* zich heel nadrukkelijk ò van het klassiek liberalisme ò van de in kringen van katholieke werkgevers gehuldigde opvatting, dat de *caritas* een voldoende adequaat middel was om de sociale kwestie op te lossen. Zonder het *caritas*-beginsel geheel overboord te gooien, maar ook zonder voorstellen te doen die hem onmiddellijk het verwijt zouden bezorgen, dat hij het socialisme in de kaart speelde, probeerde Leo XIII de taak van de staat bij de oplossing van het arbeidersvraagstuk te omschrijven. Door middel van sociale wetgeving – "zij het dan binnen bepaalde grenzen" – moesten de vrede en orde gehandhaafd blijven zowel met het oog op het algemeen welzijn als ten dienste van het welzijn der individuen. Bij die individuen moest uiteraard allereerst aan de lagere klassen worden gedacht. Van Noort is het vanzelfsprekend geheel met de paus eens. Maar dat hij nog méér dan Leo XIII terugschrok voor staatsinterventie door middel van wetgeving blijkt uit enkele opmerkingen over de voorbeeldfunctie van de staat, die we niet in de encycliek tegenkomen. In verband met het totale aantal verplichte arbeidsuren per dag kon de staat er aldus Van Noort voor zorgen, "dat er bij werken, die zij zelve laat uitvoeren en bij ondernemingen, tot welke zij concessie geeft, niet langer gearbeid worde, dan behoorlijk is".¹³ Eenzelfde

voorbeeldfunctie had de staat bij de bepaling van het loon: "Indien de overheid zorgt, dat bij alle werken, die voor rijk, provincie, gemeente, waterschap, enz. uitgevoerd worden ... het loon toereikend en goed is, dan kan het niet anders, of dit zal een vèr doordringenden invloed ten goede uitoefenen."¹⁴

In de derde en laatste paragraaf van het tweede deel van *Rerum novarum* wordt ingegaan op de bijdrage van de direct betrokkenen bij de oplossing van het arbeidersvraagstuk: de werkgevers en de bezittende klasse meer in het algemeen enerzijds en de arbeiders anderzijds. In feite gaat daarbij vrijwel alle aandacht uit naar de arbeiders. Voorwaarde voor een effectieve bijdrage van hun kant aan een mogelijke oplossing was een krachtig verenigingsleven, "daar, aldus Van Noort, "de bijzondere personen, ieder voor zich, ieder afzonderlijk, zeer weinig, maar gezamenlijk en in vereeniging met elkander, zeer véél vermogen tot oplossing der sociale quaestie" Goede arbeidersverenigingen vormden in zijn ogen een macht, "die de rechtmatige belangen der werkende klasse met waardigheid zal kunnen verdedigen, die met kans van slagen tegen bestaande misbruiken zal kunnen optreden, die de zwakken en wankelmoedigen op den goeden weg zal houden (d.w.z. zal verhinderen dat een aantal katholieke arbeiders zich zal aansluiten bij "hoogroode of halfroode of neutrale vereenigingen"), die in staat zal zijn in menig geval van stoffelijken nood hulp te verleenen".¹⁵ Waar de paus zich niet onomwonden wil uitspreken over de vraag, of dergelijke vereenigingen alleen uit werklieden óf uit patroons én werklieden moeten bestaan, kiest Van Noort – in navolging van Schaepman – voor gemengde vereenigingen: "Zulk een samenstelling brengt zeker eigenaardige moeilijkheden mede, maar indien men er in slaagt die te overwinnen, biedt zij talrijke en groote voordeelen aan." Van Noort werkt die mogelijke voordelen

overigens niet nader uit. Duidelijk is wel, dat het hem gaat om een harmonieuze samenleving waarin kapitaalbezitters en arbeiders eendrachtig samenwerken om het werkmilieu, ook in zijn hoog geïndustrialiseerde vorm christelijk te houden. In zo'n concept passen zijns inziens geen strikte vakverenigingen, "dewijl zij allicht tot samenspanning tegen de patroons zouden kunnen leiden".¹⁶

Tot slot

Van Noort heeft zijn voorstellen tot toepassing van *Rerum novarum* niet in de praktijk van het arbeidersmilieu kunnen toetsen. Vanaf eind 1892 op het Haarlemse groot-seminarie Warmond werkzaam, is hij vrijwel onmiddellijk begonnen het dogmatiekonderwijs aldaar te vernieuwen. Vanaf 1901 kwamen de resultaten daarvan in de openbaarheid in de vorm van een met grote regelmaat verschijnende reeks handboeken over de verschillende theologische tractaten. Anderen zijn echter met zijn brochure blijven werken. Zij hebben er, zij het niet zonder slag of stoot, mee aannemelijk kunnen maken, dat *Rerum novarum* niet enkel reageerde op misstanden in Italië, Frankrijk of België, maar ook in Nederland toegepast kon en moest worden.¹⁷

NOTEN

1. *De Volksbanier, orgaan voor de leden van den Nederlandschen R.K. Volksbond*, 1 (1891), nr 1, 19 juni 1891.
2. J. Peijnenburg, *Zij maakten Brabant katholiek. De geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, dl 2: *Van Vicariaat tot Vaticanum II*, 's-Hertogenbosch, 1988, blz. 107-109.
3. Het besluit daartoe werd genomen op de prosynodale vergadering van die datum. Zie: *Collectio Epistolarum Pastoralium, decretorum aliorumque Documentorum quae ab Ilmo ac Revmo Dno Adriano Godschalk, publicata fuerunt annis 1888-1891*, Gestel. St. Michaelis, 1894, blz. 310-324.
4. *Collectio epistolarum pastoralium decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine*

dioecesis Bredanae publicata fuerunt, a die 17 Junii 1885-1904, Gestel St. Michaelis, 1903, blz. 200-207 en 208-223.

5. Idem, blz. 236-244.

6. *De Volks-Missionaris; Godsdienstig Maandschrift onder redactie van eenige paters redemptoristen* 12 (1891) en 13 (1892). De door mij gebruikte gebundelde uitgave dateert uit 1901 en verscheen onder de titel *De sociale vraag of encyclieken van Z.H. Leo XIII over het Arbeiders-vraagstuk en de christelijke democratie in vragen en antwoorden*, Roermond 1901.

7. *De Volksbanier, orgaan voor de leden van den Nederlandschen R.K. Volksbond* 1 (1891) en 2 (1892). De gebundelde uitgave is getiteld: *Het Arbeiders-vraagstuk. De encycliek van Z.H. Paus Leo XIII, populair besproken en toegelicht*, door G. van Noort, Amsterdam 1893. De citaten in het vervolg van dit artikel zijn ontleend aan deze uitgave.

8. Als tekstuitgave van *Rerum novarum* werd ten behoeve van dit artikel gebruik gemaakt van de uitgave in *Ecclesia Docens*, Hilversum 1948. De vertaling is van L. Zeinstra.

9. Zie *Ecclesia Docens*, Hilversum 1939: de encycliek *Quod apostolici muneris*, met als onderwerp socialisme, communisme, nihi-

lisme; de voornaamste leeringen en strevingen daarvan.

10. G. van Noort, *De encycliek*, blz. 13-14.

11. Het citaat is ontleend aan een Nederlandse vertaling; *Kardinaal Manning's commentaar op de Encycliek Rerum novarum, vertaald en met inleiding en aantekeningen voorzien* door P.J.M. Aalberse, Leiden 1912.

12. *Collectio Epistolarum Pastoralium, Decretorum, aliorumque Documentorum quae pro regimine Archidioecesis Ultraiectensis publicata fuerunt a die 7 mensis Februarii 1895 – usque ad diem 31 mensis Decembris 1913*, Ultraiecti 1914, blz. 23-25.

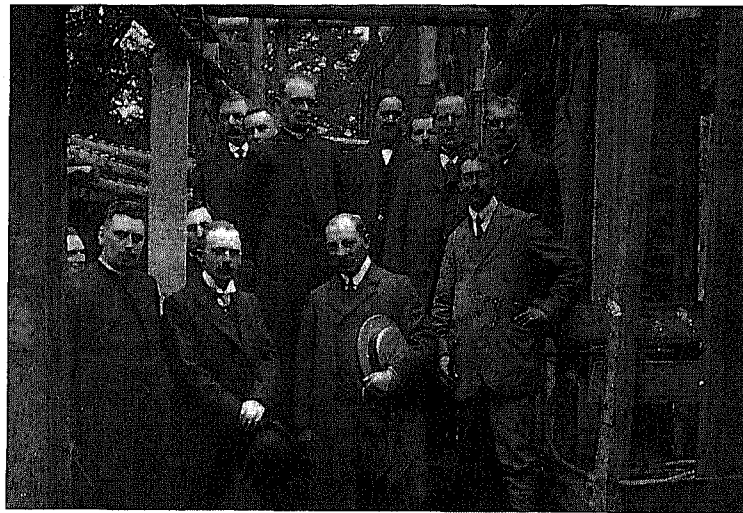
13. G. van Noort, *De encycliek*, blz. 88.

14. G. van Noort, *De encycliek*, blz. 94-95.

15. G. van Noort, *De encycliek*, blz. 101 en 105-106.

16. A. van Gestel, in: *Studiën XXXV* (1891) 450, geciteerd door H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850 tot 1940*, Alphen a/d Rijn 1977³, blz. 88.

17. In de loop van dit jaar verschijnt een uitvoerigere versie van dit artikel in *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*.

Sociaal pionier Alphons Ariëns (midden), oprichter van de eerste *R.K. Werkliedenvereniging* (1899) in Enschede, gebouw Concordia, 1901 (foto: Stichting Katholiek Leven in Beeld/Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen).